

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԶԻՆԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ԲՆԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ, (Արարատ, № 4):

Փոքր Ասիայի ամենաբարձր մասը բռնած է Էրզրումի կուսակալութիւնը, որը կտրատւած է մի քանի լեռնաշղթաներով *)։ Այստեղ կգտնվի Եփրատի, Վուրի, Ճորոխի և ուրիշ բազմաթիւ նշանաւոր գետերի գլխաւոր ջրաբաժանումը, որոնք կհոսեն զանազան ուղղութեամբ։ Այստեղ Բինգեօլ լճերից և սարերից սկիզբ կառնէ Հայաստանի գլխաւոր գետը Եւֆրատը։ Բինգեօլգաղի աջ կողմից միանալով միմեանց հետ կձգվին նախ հիւսիս — արեւելք և յետոյ հարաւ — արեւելք Ակբուլաղ, Սիւփան — Դաղ և ընդհանուր քանի մի լեռնաշղթաներ։ Չախ կողմից Ակմէսէր, Սողանլու և Ալագեւազ սարեր կտարածվին։ Երասխը այս սարերի մէջով կանցնի, որոնց մեծ մասը հրաբխային ծագումն ունին, որովհետեւ այժմեան Երասխի հովտի մէջ կգտնվին հրափոփուրի առատ հեղեղատներ, հաստ քարային շերտի ձեւով, որի մէջից Երասխը Վողբից փոքր ինչ ներքեւ կբանայ իւր համար դուռը և ոռոգելով բազմաթիւ պտղաբեր հովիտներ, աղեղնաձև կշրջի գէպի հարաւ — արեւելք և կհոսէ մինչև Զուլայ։ Օրդուբադի ետեւ ձախ կողմից Ղարաբաղի շղթան, իսկ աջ կողմից Ղարաբաղին միմեանց այնպէս կմօտենան, որ միայն Երասխի նեղ շերտը նոցա կբաժանէ։ Վասկած չկայ, որ նախապատմական ժամանակներում այս երկու շղթան ևս մէկ էին, և Երասխը պէտքէ ծակէր այս քարային հաստութիւնը **)։ Յետոյ անցնելով մի քանի տասնաւոր վերստ սարսափելի առապարների և խոր քարանձաւների մէջով, Երասխի ջրերը ազատութիւն կստանան։ Այս հոսման տեղը Հայերը Բալախ կանուանէին, Այնուհետեւ կթողնենք Երասխի հոսումը, որը իւր աղբերակներից մօտ 875 վերստ անցնելով և միանալով Վուրի հետ, կթափվի Վասպեան ծով։

Ոռոգելով Թիւրքիայում Վերին — Բասեանի, Ներքին — Բասեանի, Վաղզուանի գաւառները և Չլտրան հովիտը, Երասխը իւր հոսման մօտ 150 վերստ անցնելով, կմտնի Ռուսիայի սահմանները, զօրանալով փոքրիկ գետակներով և աղբերակներով, Երասխի բարձրութիւնը ծովի մակերևոյթից Վաղզուանի մօտ 3825 ոտ է, Օրդուբադի մօտ — 1963 ոտ։ Նա կցածանայ Վողբի մօտ 16 ոտ, իսկ Մեղրի մօտ 15 1/2 ոտ։ Իւրաքանչիւր վերստին, Երասխի լայնութիւնը զանազան տեղերում զանազան է, 30 ից մինչև 100 սաժէն։ Զուրը խմելու համար առողջարար է և համեղ։ Երասխի մէջ կթափվին բազմաթիւ գետակներ մանաւանդ ձախ կողմից, Նորա վերին և միջին հոսանքի ուղղութեամբ կերևին եկեղեցիների, վանքերի աւերակներ,

(*) Տես Կովկ. օրացոյցի մէջ, 1851 թ. պ. Ումանցի յօդուածը Երասխի եւ Նորա հոսած տեղերի նկարագիրը։

(**) Սարգսոն (XI, 531) կասէ, թէ հին ժամանակներում Երասխը հոսնելով մինչեւ այս սարերը եւ գուրս գալու տեղ չուենալով, կտարածվէր այնտեղ եւ լճեր կկազմէր, եւ թէ Զատովն բացած է Նորա ելքը։

հնութիւնների բազմաթիւ մնացորդներ, որոնք կվկայեն թէ այս հովտում երբեմն բազմաթիւ բնակիչներ են եղած: Բայց մեզ աւելի ևս կհամոզեն այս երկրի նախկին հարստութեան և մեծութեան մասին հոյակապ քաղաքների և հին հայկական թագաւորութեան մայրաքաղաքների բազմաթիւ աւերակները, օրինակ Վաղարշապատ, Երուանդաշատ, Վաղարշաւան, Արտաշատ, Դուին, Արմաւիր, Գառնի, Նախիջևան, Զուղայ, Բագարան և ուրիշներ: Այս աւերակները ամեն յիշատակարաններից աւելի ճարտար կճառեն Երասխի ափերի անցած մեծութեան և բարօրութեան մասին:

Ահա սոյն Արարատեան նահանգում, պատմութեան խօսքերին համաձայն, նոյն ինքն Ալազեազի մօտ (Արագած, 13454 ոտ.) բնակեց հայկական ազգի ցեղապետ Աբէնէ: Այստեղ և Էրզրումի կուսակալութեան մէջ, ըստ ամենայն հաւանականութեան, բնակեցին Հայերը, նախ քան պատմութեան մէջ երևիլը և այդ տեղից սկսան ցրվել զանազան կողմեր և բռնել կից երկիրներ:

Արարատեան նահանգում Մասիս սարը, Աբբաս երկրի սարի մասին Աստուածաշնչի պատմութեան մէջ գտնված խօսքերի պատճառով ինքն Արարատի անուն ստացաւ: Այս հանգամանքը, մեր կարծիքով, տարակուսութեան շատ առիթներ տուած է և կտայ: Այս տարակուսութիւնները գլխաւորապէս կառաջանան նորանից, որ այժմեան Մեծ Արարատը կընդունեն այն սարի տեղ, որի վերայ կանգնեց տապանը, թէև այս հասարակաց ընդունած աւանդութիւնը բոլորովին չէ գտնվում նաև հայկական հին մատենագիրների մէջ: Թէ որ ժամանակից սա տարածվեցաւ, չեմ կարող ասել, բայց հաւանական է, որ նա յառաջ եկած լինի բառերի խառնաշփոթութենից: Աբբաս երկրի մէջ եղած սբէ փոխանակասել են Աբբաս: Առաւել հին աւանդութիւնների մէջ այս վերջին խօսքը աւելի գործածական է:

Այնուամենայնիւ, բացի Արարատեան նահանգից, հին հայկական մատենագիրների մէջ կգտնվի ուրիշ նահանգի անունը, որ շատ նման է իւր ձևով Արարատի հետ: Սա Աբբաս նահանգն է Վանի լճից դէպի հարաւ, հետեաբար Հայաստանի հարաւում, և ոչ թէ Երասխի վերայ: Ուրեմն Մովսէս Խորենացին, քաղելով Մար—Աբասի տարեգրութենից, կասէ որ Հայկը թողնելով Բարեւոն, բոլոր իւր ընտանիքով ուղևորվեցաւ դէպի հիւսիս Երարատ երկիր և բնակեց նորա մէջ (գիր. Ա): Բայց մեզ յայտնի է աւանդութիւններից, որ Հայկը չէ թողած Վանի լճի շրջակները, Յետոյ կասէ նոյն մատենագիրը. Տիտանեան—Բելը հալածելով Հայկին, ուղևորվեցաւ Արարագ երկիրը և մտաւ Վաղմոսի հողերը, որոնք ինչպէս մենք կտեսնենք, Վանից դէպի արևելք կգտնվէին: Սերէոս Է. դարի մատենագիրը իւր ձևովն Մար—Աբասի զբքի ուրիշ խմբագրութիւնն ունենալով և պատմելով հայկեանների տիրապետութեան առաջին ժամանակների մասին, չորս անգամ կ'իշէ Հայաստանի հարաւում եղած Արարագ երկրի անունը, և նմանապէս զանազանութիւն կզնէ Արարագի և Արարատի մէջ, (վերջը Արարատ ձևը Արարատ է դարձել):

Արարատը, Այրարատեան նահանգ միշտ կնշանակէր և կնշանակէ Երասխ գետի հովիտը, նորա միջին հոսանքը, այն ինչին որ Յոյները Արարատն ակա-
րէն անուն կտային: Բոլոր հայկական մատենագիրները, զիտաւորապէս
ամենահինը գործ կածեն Այրարատ ձևը, և ոչ Արարատ: Խորենացին
կասէ, որ այս անունը իւր ծագումն առած է Հայաստանի զիւցաղնական
թագաւոր Արայից, և կնշանակէ Արայի Դուռ: Բայց նա չէ ասում թէ ի՞նչ
լեզուով է նշանակում այս և ինչի՞նչ Արայի անունը բարգոյթեան մէջ դար-
ձած է Արա: Պատկեր գործեալ, որ Հայերը Այրարատ ասելով հարաւա-
յին Հայաստան չէին հասկանում երբէք, գուցէ թէ միայն այն ժամանակ,
այն ևս շատ սակաւ, երբ խօսքը այրարատեան հողերի մասին էր այն մըտ-
քով ինչպէս կասվի: Անգլիական հողեր, որը նոյնպէս Անգլիա չէ:

Արարատ անունը բոլորովին ուրիշ նշանակութիւն ունի, նախ, այս բառը
իւր առաջին երևելոց սկսած ցոյց կտայ Հայաստանի ուրիշ մասը, ղէպի
հարաւ: Երկրորդ, այս բառը կգտնվի միայն Սեմականների մէջ և ս. գրքի
մէջ, իսկ հայկական մատենագիրներից միայն նոցա մէջ, որոնք քաղած են
Մար—Աբաս Ասորուց, այսինքն նոյնպէս Սեմական մատենագրից: Ասորես-
տանցիները, որոնք անգագար արիւնահեղ պատերազմներ կանէին իւրեանց
գրացի հիւսիսային ազգերի հետ, կանուանեն նոցա Արարատ— երկրի բնա-
կիւններ, երբեմն ևս Արարատ, որ նոյն է ինչ որ Աստուածաշնչի Արարատ:

Այժմ խնդիրը նորա մէջ է թէ Ասորեստանցիները և միւս Սեմականները
Արարատ բառով ամբողջ Հայաստան կհասկանային թէ հարաւում եղած
նորա մի որոշեալ մաս, ինչպէս մի առանձին նահանգ, Դիցուք թէ մինչև
անգամ մի ժամանակում *) Արարատ ամբողջ թէ հիւսիսային և թէ հա-
րաւային Հայաստանը կանուանվէր: Այս ղէպքում ևս եթէ քննենք այն
բոլոր տեղերը, ուր այս անունը կգործածվի, մենք կհամոզվինք, որ թէ
Հայերի Արարատ և թէ միւս Սեմականների Արարատ, կարող են նշանակել
միայն Հայաստանի հարաւային մասը:

Երկու հոմաձայն, բայց միմեանցից անկախ Այրարատ և Արարատ բառերի
ծագումն պատահական էր արդե՞ք, թէ այս անունը բերվեցաւ արեւելքից
հիւսիս, ինչպէս և շատ միւս բաները, թէ ընդհակառակն էր—չենք կա-
մենում վճռել: Այն պարզ է միայն, որ երբ Հայերը Այրարատ ասելով
Երասխի հովիտը կհասկանային, Սեմականները նորա հոմաձայն Արարատ
ասելով ի նկատի ունէին Վանի լճի շրջականներում եղած հարաւային Հա-
յաստանը մինչև Քրդեան սարերը **): Երկու աշխարհագրական անուն-

(*) Թէեւ այն ժամանակում Հայաստան անունին չէր կարելի այն ընդարձակ նշանու-
կութիւնը տալ, ինչ որ նա ստացաւ վերջը Պարթեւների ժամանակը:

(**) Հէնրիկա Ռուսկինսոնի կարծիքն եւս նոյն է Արարատի հարաւային դրութեան
վերաբերմամբ. On the Aloradians of Herodotus, փոքր յօդուածում, որ տպւած է
իբրեւ յաւելում History of Herodotus by George Raulinson, Vol. IV, New Edi-
tion, Lond, 1862, եր. 213—206, Essay III.

ներք այդպէս սահմանելու պայմանով միայն մեզ համար հասկանալի կլինին հին մատենագիրների այնպիսի տեղերը, որոնք ըստ երևոյթին հակառակ են միմեանց:

Եսայիու մարգարէի մէջ զԼ. 38, ասված է. «Եւ մինչդեռ երկիրպագանէր ի տան իւրում Անրաքայ կոոց իւրոց, Աղրամէլէք և Սարասար որդիք նորա սպանին զնա սրով, և ինքեանք գնացին փախստական յերկիրն Արարադայ»: Զորրորդ թագաւորաց գրքի մէջ կայ զԼ. ԺԹ. 37. «Եւ եղև մինչդեռ երկիրպագանէր ի տան Նեսրաքայ Աստուծոյ իւրում, և Աղրամէլէք և Սարասար որդիք նորա հարին զնա սրով, և ինքեանք՝ զերծան յերկիրն Արարադայ»: Այստեղ երկու դէպքում ևս խօսքը Ասորեստանից դէպի հիւսիս եղած երկրի մասին է, և ոչ թէ սարի մասին: Իհարկէ այս անունը աւելի որոշ նշանակութիւն ունէր հրէաների համար քան թէ մեզ համար: Սենեքերիմի որդիների Արարատ երկիր, այսինքն Հայաստան, փախչելու մասին եղած աւանդութիւնը պահպանված է նաև Հայերի մէջ: Դիցուք թէ նա մտած է Հայերի մէջ Աստուածաշնչից. բայց այս դէպքում ևս նա մեզ համար նշանաւոր է նորանով, որ մենք նորանից կիմանանք, թէ հին Հայերը Աստուածաշնչի ասածովն Արարատ երկիրը կիմանային: Խորենացին (գիր. Ա. զԼ. ԻԳ). կասէ «Զոր սպանեալ որդւոց նորա Աղրամէլայ և Սանասարայ, եկին փախստական առ մեզ: Յորոց զմին յարեմոից հարաւոյ աշխարհիս մերոյ, Բել է ահման նորէն Ասորէսէն. բնակեցուցանէ Սկայորդին մեր քաջ նախնին, այսինքն զՍանասարն. և ի սմանէ սերեալ լոցին զՍիմն ասացեալ լիառն...»: Իսկ Արդամազան (Աղրամէլէք) յարեւելից հարաւոյ նորին կողմն բնակեալ, ի ամանէ ասէ պատմագիրն լինել զԱրծրունիս *) և զԳնունիս»: Թովմայ Արծրունին նոյնպէս յառաջ կրերէ իւր ցեղապետներին Սենեքերիմի Աղրամէլէք և Սանասար որդիներից, որոնք փախան Հայաստան և բնակեցան Սէ՛ սարի մօտ (եր. 5):

Հայերը Սէ՛ սար կամ սարերը կանուանեն Տօրոս սարի այն ճիւղը, որ կտարածվի Եփրատի (Մուրատ—չայ) արեւելեան աղբերակի ղուղընթացաբար դէպի Վանի լիճը: Այս սարերի Խոյթ ճիւղի մասին Թովմայ (եր. 135) կասէ, որ այնտեղ բնակեցան ասորեստանցի այն հասարակ մարդիկը, որոնք փախած էին Ասորեստանից Սենեքերիմի որդիների հետ միասին: Հեղինակը մանրամասն կնկարագրէ նոցա և կասէ, թէ նոքա իւրեանց Սանասնայ կանուանեն: Արծրունիների իշխանական ցեղը բաւական յայտնի է Հայաստանի պատմութեան մէջ: Նոցա կալուածները կգտնվէին Վանի լճի մօտ: Մենք կտեսնենք որ հին Հայերը Հայաստանի հարաւում ցոյց կտան այն երկիրը, որը սուրբ գրքում Արարատ կանուանվի:

(*) Սենեքերիմ անունը մինչեւ վերջին ժամանակներս շատ գործածական էր Արծրունիների իշխանական ցեղի մէջ:

Փաւստոս Բիւզանդացու (դ. դար) ժ. զլիսում կգտնվի Սւրբ-Մարիի անունը։ Այս գլուխը ըստ ամենայն հաւանականութեան, քաղված է ասորի սուրբերի վարքից, որովհետեւ նորա մէջ կնկարագրվին Ս. Յակովբ Մրժ-բունի եպիսկոպոսի քաջութիւնները, որ դ. դարի սկզբում հայրապետ էր։ Այնտեղ կասվի. «Խաղաց, գնաց Յակովբ յիւրմէ քաղաքէ անտի զալ հասանել ի լերինս Հայոց, ի լեռոնն Սարարազայի սահմանս Այրարատեան տէրութեան ի գաւառն Կորդուաց»։ Պ. Էմինը, Փաւստոսի պատմութեան ֆրանսերէն թարգմանիչը (Collect. des histor. etc. L. Եր. 218) իւր սովորութեան համեմատ առանց ըմբռնելու խօսքի իմաստը, լուսանցբում Սարարազ ձևը արտագրողի սխալ կհամարէ Արարատի փոխանակ (le mont Ararat, le Masis des Arméniens), այսինքն՝ Փաւստոսի Սարարազը այն սար կհամարէ, որը այսօր Մեծ Արարատ կանուանվի։ Պ. թարգմանիչը ուշք չէ դարձրած այն բանի վերայ, որ հեղինակը բաւական պարզ կորոշէ Սարարազի տեղը. «Ի սահմանս Այրարատեան տէրութեան ի գաւառն Կորդուաց»։ Այստեղ արտագրողները մեղաւոր չեն։ Մեղաւորը պ. թարգմանիչն է, որ չէ նկատած այն, որ հեղինակը Աւրբ-Մարիի տեղում ասելով կհասկանայ ընդհանրապէս հայկական տէրութիւնը, իսկ նորա մէջ Կորդուիք նահանգը, ուր Սարարազ սարը կգտնվի։ Այսպէս զիրքը պարզ որոշելուց յետոյ, օտարոտի կթուի մեղադրել արտագրողներին և միևնոյն ժամանակ խառնել երկու բոլորովին առանձին և միմեանցից հեռու եղած տեղերը։

Մեծ Արարատ սարը, le Masis des Arméniens, կգտնվի Այրարատեան նահանգում Երասխից ոչ հեռու, մինչդեռ Կորդուիք նահանգը, Կորճայքի մասը 15 գաւառներից մինը, որոնց բաժանված էր հին Հայաստանը, Վանի լճից դէպի հարաւ կգտնվէր, Կորդուիքն (Կորդուի - ժողովուրդը) յայտնի էր հին դասական (յոյն և լատին) մատենագիրներին զանազան անուններով. Կարթուսի, Կորդիէի, Գորդիինի, Գորտինի, Gordiani և այլն։ Նորա կապրէին, ինչպէս ասված է, Վանի լճի հարաւում Տօրոս սարերի ճիւղերում։ Այս նահանգը այն երկրի մի մասը կկաղմէր, որը ս. գիրքը Աւրբ-Մարի անուանէ։ Քաղդէական Աստուածաշնչի մէջ Աւրբ-Մարիի տեղը ուղղակի գրված է Kardu (Assem. հ. II, Եր. 113. հ. III, Եր. 734)։ Մենք կկարծենք որ պ. Էմինին սխալեցրած է այն հանգամանքը, որ այս գլխի մէջ կիսովի Սարարազի մասին, որի վերայ կանգնեց տապանն, և որի վերայ ըստ աւանդութեան, պահպանված են տապանի մնացորդները, Իսկ պ. Էմինը այդ սարը համարած է Մեծ Արարատը, առանց պարզելու իւր համար թէ որքան հին են այն հայկական աւանդութիւնները, որոնք համաշխարհական ջրհեղեղի մասին եղած տառապելախառն պատմութիւնները կկապակցեն Մեծ Արարատ սարի հետ, որին այժմ Հայերը Մասիս կանուանեն։

Նոյեան տապանի մասին եղած ամենահին տեղեկութիւնը մենք ունինք Ելից զբքի Ը գլխում, ուր ասված է. կանգնեց տապանը Արարատի սա-

րերի վերայ: Այնուհետև Բերդի¹⁾ Հատուածների մէջ, որոնց պահպանած են Պոլիհիստոր (Բազմավեպ) և Արիւդէնոս, առաջին մէջ ասված է. նաւը կանգնեց Հայաստան: Քսիսուստրիայ նաւակի մասերը մինչև այժմ՝ կպահպանվին Հայաստան: Կրտսէն աւելւում, և ճանապարհորդները կառնեն նոցանից ձիւթ, որը վատ ազդեցութիւնների դէմ պահպանողական միջոց է: Երկրորդի մէջ ասված է. «Սիսուստրի նաւը կանգնեց Հայաստան»²⁾: Այս նաւի փայտեայ կտորները Հայաստանի բնակիչները իւրեանց վերայ կկրեն իրրև համայնի իւրեանց վտանդից պահպանելու համար: Յովսէփ Փլարիոսի մէջ (I. գլ. III.) ասված է. «Տապանը կանգնեց Հայաստան» մի սարի գագաթի վերայ . . . Այն տեղը, ուր նոյ տապանից դուրս եկաւ, Հայերը կանուանեն Առ Նոյստն, այսինքն՝ նրի խեղճութիւնը³⁾: Նիկողայոս Գամասկացին կասէ. «Հայաստանում՝ Մէլէ-ից⁴⁾ վեր կայ Բէլէ բարձր սարը, որի վերայ, աւանդութեան համաձայն, շատերը ազատվեցան ջրհեղեղից, թէ նորա գագաթի վերայ կանգնեց տապանը, և թէ այնտեղ երկար պահպանվեցան տապանի փայտի մնացորդները: Սուրբ Հայրերի մեծ մասը համաձայն են այն մասին, թէ տապանը կանգնեց Հայաստանի Բէլէ քաղաքի մէջ, առանց ճիշդ որոշելու դիրքը: Ս. Նիկիփանոս կասէ, որ ջրհեղեղից յետոյ տապանը կանգնեց Հայաստանի և Կրտսէի երկրի մէջ եղած Արարտ սարերի՝ Լեւոն գագաթի վերայ, Ուրիշ տեղ կասէ, տապանի մնացորդները ցոյց կտան Կրտսէի երկրում»⁵⁾:

Արաբական տեղեկութիւնների համեմատ տապանը կանգնեց Զաթէ սարերի վերայ (գուցէ Զուրդի, Քուրդի) այսինքն միևնոյն Քրդի սարերի վերայ:

Համալսարհական ջրհեղեղի մասին նոր գտնված բարեկունական վիդասանութեան⁶⁾ մէջ, այն սարը, որի վերայ կանգնեց Սիսեաի նաւը, կանուանվի կամ աւելի լաւ ասած, մինչև այժմ՝ կկարգացվի Նիզիր⁷⁾:

(1) Eusebii Pamphili, Chronicon Bipartitum, ex arm. textu Aucher. Վ. հ. 1818, եր. 18, 25:

2) Հայաստան տեղով չպէտքէ իմանալ անշուշտ հիշատակեմ Հայաստան. Որդէն Հերոդոտոս (I, 94), պատմելով Հայերի բաբելոնի հետ ունեցած վաճառականութեան մասին. կասէ, որ Հայերը Ասորեստանից աւելի բարձր կապրէին, այսինքն՝ Նինուէից դէպի հիւսիս, որեւ այն Արարադը կնշանակէ, որի մասին մենք կհասնենք:

3) Flavii Josephi opera, graece et latine. Guil. Dindorfius. Փարիզ. գիրք I, III, 6:

4) Տե՛ս վերև:

5) Samuelis Bocharti—Phaleg. Chanaan. Edit. quarta. գլ. III.

6) Smith (George) Chaldaean account of the Deluge, from terra cotta Tablets found at Neneveh, and now in the British Museum, London, 1872.

7) Նիզիրի նշանակութեան մասին տես յօդուած Dan. Haigh. Zeitschr. für Aegypt. Sprach. 1874, Mai—juni; նոյնպէս Fr. Lenormant, Les premières civilisations. Paris, 1874 թ. II. եր. 40, ծանօթ. (I)

Արեմն ջրհեղեղի մասին եղած ամենահին աւանդութիւնների մէջ մենք չենք տեսնում ոչինչ այնպիսի բան, որ մեզ իրաւունք տար համարելու Մեծ Արարատ այն սարը, որի վերայ կանգնեց տապանը:

Ընդհակառակն, զրեթէ բոլոր տեղեկութիւնները ցոյց կտան մեզ Հայաստանից դէպի հարաւ Քրդի սարերի վերայ, Սակայն, մենք այն հարցով չենք զբաղած, թէ տապանը ո՞րտեղ կանգնեց, նա գուցէ արդարեւ Մեծ Արարատի վերայ կանգնեց, Մենք միայն կ'ընենք այն հարցը, թէ հին մատենագիրների մէջ Արեւմտ ի՞նչ կնշանակէ, և պէտքէ արդեօք խառնել նորան Երասխի վերայ եղած Արարատ նահանգի կամ թէ Մեծ Արարատի հետ: Բաւական քանակութեամբ յառաջ բերված և միմեանց հետ համաձայն աւանդութիւններ ի հարկէ իւրեանց նշանակութիւնը ունին: Նոյն իսկ հայկական հին մատենագիրների մէջ չեն պահպանված այն մասին աւանդութիւններ, թէ տապանը կանգնեց Մեծ Արարատի վերայ, ընդհակառակն Թովմայ Արծրունին (եր. 17) ուղղակի կասէ, թէ տապանը Վարդուք սարերի վերայ հանգեաւ:

Միայն երանելի Հերոսիմոս կ'յիշէ Երասխի հովտի մասին, որից կերեւի որ նա տեղեկութիւն ունէր հայկական Արարատ նահանգի մասին. Ararat, regio in Armenia compestris est, per quam Araxes fluit, incredibilis ubertatis ad radices Tauri Montis qui usque illuc extenditur. Ergo et arca in quā liberatus est Noa cum liberis suis cessante diluvio, non ad montes generaliter Armeniae delata est, quae appellatur Ararat, sed ad montes Tauri altissimus qui Ararat imminet campis. Այս տեղեկութիւնը ի հարկէ կարող է ակնարկել Հայաստանի մէջ յետագայ աւանդութեան իմաստով աւանդութեան գոյութիւնը: Մենք այս չենք մերժում, բայց նա ոչ մի տեղ ստորդ արտայայտված չէ:

Միայն յետագայ ժամանակում համեմատաբար (սեւ Rubruquis) Հայերի մանաւանդ Արարատեան նահանգի բնակիչների մէջ տապանի կանգնած տեղը Մեծ Արարատ Մեծ համարվեցաւ, և ազգային բառաղնուցիւնը շատ աշխատեց այս եղելութեան մասին եղած յիշատակը կապել Հայաստանի մի քանի տեղերի անունների հետ. օրինակի համար. Երեւան, Ակուրի, Նախիջևան, Մարանդ, Առնոյտան և այլն, որոնք իբր թէ ծագած լինին Արեւմտեայ, այսինքն խաղողի որթը տնկեց, Նախիջևան, այսինքն իջնելու առաջին տեղը, Մարանդ, այսինքն մայր այնտեղ (Նոյի կինը). Արեւմտեայ, այսինքն Նոյի ստորոտը և այլն, Իհարկէ այսպիսի ստուգաբանութիւնից չէ կարելի պահանջել, որ նոքա գոհացուցիչ լինէին գիտնական պայմաններին: Եթէ մենք ուշք գործենք այս տեղերի գրութեան վերայ, պիտի տեսնենք, որ բացի Արկուրից, բոլոր մնացածները կգտնվեն Մեծ Արարատից բաւական հեռու և բոլորը միասին չեն կարող մանկ ջրհեղեղի մասին եղած հին աւանդութիւնների մէջ: Այսպէս, օրինակ, Նախիջևան Արարատից շատ վերտեղով հեռու կգտնվի, Մարանդ Արարատեանում, Արեւմտեայ հարաւային Հայաստանի այն տեղերում, որոնց կանարկեն մեր վերեւ յառաջ բերած աւանդութիւնները: Այս բոլոր

Համարելու չէ իրր Նոյի անունը իւր մէջ պարունակող բառ։ Աս հասարակ դիպումն է։ Արագած, Մասիս սարերի ստորոտում գտնված նահանգները Հայերի մէջ կանուանվին։ Արագած - որն, Մասիս - որն կամ թէ որն Արագած, որն Մասեաց, ոտն բառից, որ է ստորոտ։ Մեր յիշված անունը կդանվի երկու ձևով Արագ, որն, և որն Արագ, որից կարելի է կորակացնել, թէ այս անունն ևս կնշանակէ Արագ - որն - ստորոտում գտնված նահանգը։ Այս նահանգը Վասպուրականի ընդարձակ նահանգի մաս կկազմէր։ Վանի լճից դեպի հարաւ, Նոյնտեղ, Հաղբակից ոչ հեռու կգտնվի Արագ սարը։ Տես Հին Հայաստանի Տեղագրութիւն, 11, 96։

Գալով Նախիջևանին, այս քաղաքի անունը հնրի մէջ երբէք այնպէս չէ գրվում, ինչպէս որ կոչահանքեր ներքև բացատրած բառազննութիւնը, այսինքն, Նախիջևան, այլ միշտ Նախճևան (Պաղոմէոսի մէջ Naxuana)։ Բայց եթէ մենք ուշք դարձնենք Յովսէփոս Փլաւիոսի աշխատքից, պիտի տեսնենք, որ նորա ժամանակ ևս կար այնպիսի մի ստուգաբանութիւն, որը Հայաստանի մի տեղի անունը կծագեցնէր Նոյի տապանից գուրս գալու փաստից։ Հետեւաբար, մենք հշտ կարող ենք ենթադրել, որ Փլաւիոսը Նախիջևան ի նկատի ուներ աշխատքից տեղի մասին խօսելիս։ Բայց Նախիջևանը կարող էր ուրիշ տեղերում ևս գտնվել։ Օրինակ Տաճկա Հայաստանում կայ Նախճևան գիւղ (Ներսէս Սարգսեանի նկարագրութիւնը, եր. 215 և Շիրակի քարտէզ)։ Վերոյիշված յօդուածներում, Dan. Haigh, օտար երկիրների մի ցուցակում (V. A. I. հատ. II. 50) Ասորեստանի սեպագծե արձաններում կկարգայ. Naksuanna, Nizir, որ Gutu անունին համանիշն է, և որը նորա կարծիքով Միջագետի մօտ կգտնվէր։ Մենք ձեռնին միջոցներ չունինք այս ընթերցումն ստուգելու, իսկ եթէ նա ճիշդ է, այն ժամանակ շատ կմօտենայ այն բանին, ինչ որ մենք արդէն ասացինք աւանդութիւնների համաձայն տապանի կանգնած տեղի մասին։

Հարաւային Հայաստանում մինչև այժմ կոչահանվին ջրհեղեղի մասին եղած առասպելախառն պատմութիւններ, որոնց թուում կայ հետեւալը. Տապանը ջրջելով ջրհեղեղի փոթորկալից ջրերի վերայ, վերջապէս մօտեցաւ Գրգուռ*) սարին Մշի մէջ և ասաց Նորան. «Գրգուռ, առ ինձ»։ Այս բանի վերայ Գրգուռը պատասխանեց.

«Գնա ի Մասիս, գնա ի Մասիս

«Որ մեծ է քան զիս, որ բարձր է քան զիս»

(*) Մենք վերեւ տեսանք, որ այն սարը, որի վերայ կանգնեց տապանը Ղամաու կինի մէջ Բարիս կանուանվի։ Այս Բարիս բառը Յոյների մէջ կգործածվէր եգիպտական ճաշակ, լատ. նշանակելու համար, իսկ բանաստեղծական լեզուի մէջ քնդհանրապէս նա։ Միեւնոյնը կարելի է ասել Գրգուռի մասին։ Արաբերէն karkur, ասորի karkûra, կնշանակէ մեծ նուր։ Սորան մի աւանձին նշանակութիւն չենք տալիս, բայց կկարծենք որ շատ անգամ յատուկ անունի նշանակութիւնը տուի կտայ առասպելախառն պատմութեան ծագումը։ Գրգուռ սարը Վանի լճի հիւսիս-արեւելքից կգտնվի։

Պարզելով մեզ համար փոքր ինչ հարգը, մենք կտեսնենք, որ Սուրբ ձեռ
 երբէք արտագրողի սխալ համարելու չէ Արարաւոր այսինքն Մասիսի փո-
 խարէն, Սարարադ սարը, Փաւստոսի մի զլիւում երեք անգամ գտնվելով
 (միմէ արտագրողը երեք անգամ ևս սխալված է, արտագրելով միևնոյն
 բանը) և նշանակելով հարաւային Հայաստանի Աորդուիք սարերից մինը,
 կգտնվի նաև ուրիշ մատենագրի մէջ, որն աւելի պարզ է խօսում նորա տե-
 ղադրութեան մասին, Մովսէս Խորենացին, Ս. Հոսիսիմեանների Ճանապար-
 հորգութեան նկարագրութեան մէջ (եր. 300) կասէ. «Եւ վասն յայտնի
 անուանն նորա գաղտ դնացեալ ընդ մէջ Արարաւոր ընդ լեռոն Սուրբ, ի
 Բերկրացւոց դաւառին և ախտ աչացաւութեան զնոսա տագնապեալ, և
 կացեալ յաղօթս, երկու աղբիւրք բղխեցան, որ է ժանգ ջրոյն կարմիր և
 սպիտակ, և մինչև ցայսօր օգնէ աչացաւացն յանուն սրբուհեացն, Բայց
 այսր լերին ասի յԱսորոց, թէ ի նուազել ջուրցն հեղեղաց եհաս տապանն
 ի զլուխ լերինն, որ է Սուրբ և ընդ մէջ անցեալ սղոցածուկնն արգե-
 լու դնան, և անուն քաղաքագեղջն կոչեցաւ Բաշի, այսինքն թէ ութ ոգիք
 ելին ի տապանէն. Սորանից աւելի պարզ չէ կարելի որոշել, թէ որանդ
 կգտնվէր Սարարադ:

Գալով Արարաւոր բառի ստուգաբանութեան, Խորենացին (զիր. Ա. զԼ.
 ԺԵ, ԺԶ) այս անունի ծագումն կվերագրէ Արարաւոր և կասէ, որ սա կնշա-
 նակէ Արարաւոր, եթէ մինչև անգամ կարելի լինէր ենթադրել այսպիսի
 ստուգաբանութիւնը, այն ժամանակը նա յարմար կլինէր մի այնպիսի
 հարթ տեղի համար, ինչպէս Երասխի հովիտն էր, Արարաւոր: Իսկ Արարատ
 ասելով պէտքէ հասկանալ ոչ թէ հարթ, այլ լեռնոտ տեղը, ուստի նո-
 րան բացատրելու համար պէտքէ զիմել այն խօսքերին, որոնք «Եւ Բաշի-
 անդէ կնշանակեն, Այսպիսի ստուգաբանութեան կղիմնն բոլոր գիտնա-
 կանները, Բոհարտից սկսած, կամենալով տեսնել այս անունի սկզբում այն-
 պիսի բառը, որը թէ զէնդերէնում և թէ եբրայեցերէնում «Եւ կնշանակէր,
 Սա hara և har է: Ի հարկէ, կարելի է ենթադրել, որ սկզբնական հ տա-
 ուր դադարած է գործածվել, կամ թէ քանի մի բարբառներում նա չէր
 լսվում, ինչպէս որ կերևի քանի մի բարձր սարերի անուններից, որոնց
 մէջ hara դարձած է ar և arā. Պարսկական սեպագծե արձանագրութիւնների
 մէջ կգտնվի (Beh. I, 37) Arakadris սարի անունը: Եւ Բաշի սարը, պարս.
 harbuz աւելի հին Arbudsch, կարող էր ստանալ իւր անունը զէնդական
 hara-ից (սար) և bares-ից (բարձր), սկզբնատառը բաց թողնելով կլինի—
 Arabares. Կարելի է յառաջ բերել Արարաւոր, այժմ Արազեազ, սարի անու-
 նը, և հետեւաբար Արարատ: Սորան Շպիդէլ կաւեղացնէ (Eran, 287—288)
 Arparcin, Ardebil և Arbela սարի անունը, եթէ մինչև անգամ ենթադրենք

(*) Bochart, Phaleg. 44. III: Pagum Phemanin id est octo, ab illis octo, qui ex
 arca exiverant, etiam Graeci memorant. Agath. lib. IV. ԿԲ. 135.

Արդարսինի և Արդէրիլի անունների մէջ *ar-* (սար) ներկայութիւնը անկարելի է միենոյնը ենթադրել *Arbela* անունի մէջ, որը բաղադրուած է արմատից *) կծագի. Յետոյ, կասե՛ք Շալիգէլ, եթէ որ *hara* բառից կազմվել է *haraiti*, միենոյն Ալբորջը, միայն սարերի շղթայի և ոչ թէ գագաթի մտքով, ուստի միենոյն հիման վերայ *Ar-*ից կարող էր յառաջ գալ *arat*, այսինքն սարերի շղթայ. իսկ ամբողջ *Ar—arat* ուստի պիտի նշանակէ լեռնաշղթայի ամենաբարձր գագաթը:

Այս ստուգաբանութեան մէջ կայ հաւանականութեան մի մաս, բայց խնդիրն այն է, որ Շալիգէլը շատերի նման չէ կարող հրաժարվել իւր նախաստեղծ մտքից, թէ Մեծ Արարատը Աստուածաշնչի Արարատն է. Մենք տեսանք, որ Մեծ Արարատ, Հայերի Մասիսը, չնայելով այսպիսի երևոյթի անհաւանականութեանը (17,000 ոտ. բարձրութիւն ունեցող փառահեղ սար, որ կբարձրանայ գրեթէ նախ—Ասիայի մէջ և կերևի զանազան կողմերից մի քանի վերստ հեռաւորութեամբ) անյայտ կմնայ հին յիշատակարանների մէջ. Գուցէ այն ևս լինի, որ մենք մինչև այժմն չկարողացանք նորան ճանաչել մեզ յայտնի հին սարերի անունների մէջ. Ս. գրքի Արարատ բառը ի նկատի ունի ոչ թէ մի որևէ սարի գագաթը, այլ ընդհանրապէս երկիրը և ըստ ամենայն հաւանականութեան, լեռնոտ երկիր, ուստի մեզ կթուի որ Շալիգէլի բացատրութիւնը կկորցնէ իւր համադրութեան մի մաս. Ինչեւիցէ սպասենք, մինչև որ Ասորեստանի Ուրբաթ անունը բացատրվի, որը, որքան որ կարելի է գուշակել, պիտի նշանակէ նոյնը, ինչ որ Արարատ, այսինքն, սարերի երկիր կամ հիւսիսի երկիր:

Պետք չէ նոյնպէս աչքից թողնել, որ Մ—ի անունը, որ կտան Հայերը Մեծ Արարատին, յայտնի էր հնդկին և կոպտականէր աւելի հարաւում գտնված սարերին. Ստրաբոնը (XI, 527) և Պտղոմէոսը (V, 18) կասեն Մ—ի սարերի շղթայի մասին, որը կբաժանէ հարաւային Հայաստանը Միջագետքից. Ծննդոց գրքի Ժ. զլխում կշիշվի Մ—ի (հայկ. թարգմանութեան մէջ Մասիս, Լատ. *Mesa*) որպէս Սեմի սերունդի բնակութեան հիւսիսային սահմանը. Այս Մասի կերևի Ստրաբոնի և Պտղոմէոսի Մասիոսն է. Իսկ Փաւստոսի մէջ կգտնենք (գլխ. Գ. 20) Մ—ի Վանի լճից դէպի հիւսիս. «Ապհունեաց գաւառի մէջ, Մասիս մեծ սարի ստորոտում». Այստեղ բոլորովին ասված է ոչ թէ Մեծ Արարատի, այլ հայկական սարերի ամենաբարձր գագաթներից մէկի. Սիւրան—Գաղի մասին (12,000 ոտ.):

Բոլոր վերև ասածներից պետք է եզրակացնել, որ

—) Աւրբաթը Արարատի վերայ գտնված յայտնի նահանգ է, և թէ նորան չպետք է խառնել Արարադի հետ:

(*) Այժմ յայտնի է որ *Arbela* յառաջ կդայ Ասորեստանի *arbailu* բառից այսինքն իորս աստուածների (ճաղորդ). ուստի այստեղ անունի տրմաւը ոչ թէ *ar* (սար) է, այլ *arba* (չորս):

բ) Աստուածաշնչի Աբ-բ-բ-բ և Ասորիների Աբ-բ-բ-բ կնշանակէ Սեմական մատենագիրների մէջ հարաւային Հայաստանի Քիւրդստանի սարերը հետը որոնք Հայաստանը Միջագետքից կբաժանեն:

գ) Աբ-բ-բ-բ, որի վերայ, Ասորիների աւանդութիւններով, կանգնեց տապանը, Մեծ Արարատ շէ, այլ հարաւ—հայկական սարերի գագաթներից մինն է:

Քննենք Խորենացու պատմութիւնից և ծննդաբանական աղիւսակից յառաջ բերած մեր քաղաւածները: Առաջին չորս անունների մասին ոչինչ չենք կարող աւելացնել, բացի նորանից ինչ որ արդէն ասված է: Գառնանք հինգերորդին:

5. Հ-յէ *) և 10 Կադմոս: Մենք արդէն ասացինք, որ հայկական ազգի ցեղապետների աղիւսակում արհեստարար միացած են երկու ծննդաբանութիւն, որոնցից առաջինը սկզբում կպատկանէր Հայերի ցեղին և կազմված էր հետեւեալ անձներից.

Հայկ. Կադմոս—Խոս—Մանաւաղ. Բաղ:

Իսկ երկրորդը կներկայացնէ Հայերի ցեղի վիպանուն (էպոնիմ) դարձած զինացաբանական Արմենակի սերունդը: Այժմ դառնանք քննելու առաջին ծննդաբանութիւնը:

(Աղաբո-նակիլի).

Ս. Տ. Գ.

ՓՈԹՈՐԻԿ ԵՆՄԱՅԻՔԸ ԿԴՋՈՒՄ.

Օգոստոս ամսի մի գեղեցիկ առաւօտ ես դուրս եկայ տնից այն նպատակով, որ այցելեմ ինձ ծանօթ Գօրգօն ընտանիքին, որ բնակուեմք մի քանի մղոն տարածութեամբ զրախտի մէջ, Թէեւ իմ նեղրուհին Ճշդութեամբ ասուեմք ինձ, որ փոթորիկ պէտքէ լինի, բայց եղանակացոյցը ոչինչ երեւումն չէր ցոյց տալիս և խոստանուեմք գեղեցիկ օր: Գրախտ կոչվումք իմ ծանօթների բնակարանը նորա համար, որ այդտեղ թագաւորումք շքեղ բուսականութիւն և գտնվումք երկու լեռնաշղթաներով պատած մի հիանալի հովտի մէջ:

Իմ սեաւ ծառայիս ուղեկցութեամբ, ես ուրախ և զոհ գնումքի այդ հրաշալի առաւօտը արեալարձային բնութեան գրաւիչ տեսարանների մէջով: Մենք ազատ շնչումքինք բոյսերի զովացուցիչ գոլորշին. մեր աչքերը յափշտակվումքին աննկարագրելի գեղեցիկ դաշտերի անընդհատ փոփոխվելովը: Բայց յանկարծ ես աւամայ յիշեցի ծեր նեղրուհու գուշակութիւնը, որին տեղիք տուեց հպարտ և մեծատեսիլ երեւոյթը: Սեաւ ամպերի վիթխարի պատերը բարձրացան ծովից և կախվեցան հեռու հօրիզոնի

(*) Հայկական թագաւորների անունների առաջ դրված թուերը նոցա տեղը կնշանակեն Հայերի ցեղապետների ծննդաբանական աղիւսակում: Տես նախընթացը: